

स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा शब्दशक्ति

लेखप्रसाद निरौला *
विद्यावारिधि:

सार

नवोदित कवि भास्कर भण्डारीको पहिलो कवितासङ्ग्रह स्पर्शमा तिसओटा गद्यकविताहरू रहेका छन् । यिनमा दार्शनिक तथा समसामयिक राष्ट्रियचेतलाई प्रमुख कथ्य बनाइएको छ । विषयगत गम्भीरता र काव्यिक शिल्पसौन्दर्यका दृष्टिले सङ्कलित कविताहरू निकै उच्च कोटिका रहेका छन् । त्यसको मुख्य श्रेय भनेको कविताभिन्न व्यञ्जनाधर्मिता पाइनु नै हो । त्यसैले यहाँ शब्दशक्तिका अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जनाजस्ता तीनओटै भेदको प्रयोगजन्य अवस्थाबारे विश्लेषण गरिएको छ । निष्कर्षका रूपमा स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूको मूल कथ्यलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्प्रेषण गर्ने आधार भनेकै व्यञ्जना शक्ति रहेको तथ्य उद्घाटनको छ । अर्थात्, आनन्दवर्धका आधारमा यस्ता कविताहरू उत्तम प्रकृतिका हुन् भन्ने ठहर गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अभिधा, नियमित आकस्मिकता, लक्षणा, व्यञ्जना, शब्दशक्ति ।

१. विषयपरिचय

समकालीन नेपाली कविता परम्परामा नवोदित कविहरूको राम्रो उपस्थिति छ । तिनले जीवन जगत्लाई नजिकबाट नियाल्दै कवित्व चेतका साथ उल्लेखनीय कृतिहरू प्रकाशित गर्दै आएका छन् । भास्कर भण्डारी (२०३४, गुल्मी : हाल काठमाडौं) पनि त्यस्तै उल्लेखनीय दार्शनिक तथा राष्ट्रिय चेतले ओतप्रोत कविताहरूको संगालो स्पर्श (२०७७) का साथ देखापरेका छन् । यसमा गद्यलयका तीसओटा कविताहरू सङ्कलित छन् । यी सबै कविताको अर्थबोध वा भावार्थ पहिल्याउन काव्यतत्वको परिचर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ । कविताको हेतुका रूपमा प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यासबारे परिचर्चा गरिए जस्तै शब्दशक्तिको आवश्यकता र औचित्यबारे परिचर्चा हुनु पनि नितान्त आवश्यक देखिन्छ । यहाँ शब्दशक्तिअन्तर्गतका अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जनाको प्रयोगजन्य अवस्थालाई दर्साउँदै अनुसन्धानात्मक लेख तयार पारिएको छ ।

२. अनुसन्धानको समस्या र उद्देश्य

पूर्वीय काव्यशास्त्र परम्परामा काव्यतत्वका बारेमा आवश्यक घटकहरूमध्ये शब्दशक्तिको समेत उल्लेख गरिएको छ । तिनमा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना रहेका छन् । तीमध्ये ध्वनिवादी आचार्यहरूले व्यञ्जनाधर्मी कवितालाई उत्तम मानेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत अनुसन्धानमा स्पर्श कवितासङ्ग्रहभित्र शब्दशक्तिको प्रयोग र मूलतः व्यञ्जनाधर्मिताको अवस्थाबारे अध्ययन विश्लेषणको प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ । त्यसका लागि देहायबमोजिम समस्याहरू रहेका छन् :

* सहप्राध्यापक, ने.सं. वि. विाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाण्डौ ।

क) स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा अभिधा शक्तिको प्रयोग कसरी गरिएको छ ?

ख) स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा लक्षणा शक्तिको अवस्था कस्तो छ ?

ग) स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा व्यञ्जना शक्तिको प्रयोग कसरी भएको छ ?

यिनै उल्लेखित समस्याहरूको समाधान गर्नु नै यस अनुसन्धानात्मक लेखको मूल उद्देश्य पनि हो ।

३. अनुसन्धान विधि

स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा शब्दशक्तिको प्रयोगका सन्दर्भ गरिएको यस अनुसन्धानमा गुणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा काव्यतत्त्वको एउटा घटकका रूपमा शब्दशक्तिबारे सैद्धान्तिक परिचर्चा गरिएको हुँदा यहाँ त्यसैलाई आधार मानिएको छ । त्यसका लागि पुस्तकालीय स्रोतबाट प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीहरू सङ्कलन गरी विश्लेषणपश्चात् निष्कर्ष प्रतिपादन गरिएको छ ।

४. कविता र शब्दशक्ति

मानवीय अनभूतिहरूको सम्प्रेषणका क्रममा काव्यिक अभिव्यक्तिलाई शब्दशक्तिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । काव्यिक अभिव्यक्तिमा आलङ्कारिक वा विशिष्ट पदक्रमको विनियोजन गरिन्छ (निरौला, २०७३) । यसरी विनियोजित भाषिक अवयवहरू अथवा निश्चित शब्दहरूले शब्दशक्तिकै आधारमा सान्दर्भिक र आशयपूर्ण भावहरूलाई वहन गर्छन् । अतः शब्दमा विद्यमान अर्थ वा आशयलाई बुझाउनका लागि शब्दशक्तिको विशेष भूमिका रहन्छ अर्थात् शब्दगत अर्थ प्रकाशनका लागि आवश्यक शक्ति वा सामर्थ्यको हेतुलाई नै शब्दशक्ति भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७०)।

कवितामा शब्दशक्तिका लागि वृत्ति वा व्यापारजस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिन्छ (मम्मट, सन् १९८९)। अर्थगत भिन्नताका आधारमा शब्दहरूबाट तीन किसिमका अर्थहरू निस्कन्छन् । तिनलाई वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थका रूपमा विभाजन गरिन्छ । तिनै अर्थगत भिन्नतालाई दर्साउने शब्दहरू क्रमशः वाचक, लक्ष्यक र व्यञ्जक मानिन्छन् (मम्मट, सन् १९८९)। यसरी शब्दको अर्थगत सम्बन्धका आधारमा तीन किसिमको भिन्नतालाई दर्साउने शक्ति नै क्रमशः अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना शक्ति हुन् ।

अभिधा शक्तिले प्रयोगसन्दर्भका आधारमा जुन शब्दबाट जुन पदार्थ, वस्तु वा धारणाको बोध गराउनुपर्ने हो त्यसैलाई बोध गराउँछ । कुनै पनि घुमाउरो बाटो अवलम्बन नगरी शब्दबाटै सोभो अर्थ लगाउनमा यसको विशेष भूमिका रहन्छ । यसबाट लाग्ने अर्थलाई वाच्यार्थ भनिन्छ । वस्तुतः वाच्यार्थ भन्नु पनि शब्दबाटै सोभो रूपमा लाग्ने प्रत्यक्ष वा मुख्य अर्थ नै हो । अर्थात्, शब्दबाट साक्षात् सङ्केतित अर्थ बुझाउने सामर्थ्य भएको शक्ति नै अभिधा शक्ति हो । यसका रूढ, यौगिक र योगरूढ गरी तीन भेद हुन्छन् (मम्मट, सन् १९८९)।

लक्षणा शक्तिले वाच्यार्थ वा मुख्यार्थभन्दा भिन्न अर्थलाई बुझाउने क्षमता राख्छ । यसले मुख्यार्थको बाधा गर्दै त्यससँग सम्बद्ध भएर अर्को अर्थलाई बुझाउँछ । यसका लागि मुख्यतया मुख्यार्थबाधा, मुख्यार्थयोग र रूढि वा प्रयोजनजस्ता तीनओटा सर्तहरू अपेक्षित हुन्छन् । लक्षणाका रूढि र प्रयोजनवतीजस्ता दुईओटा मुख्य भेद हुन्छन् । प्रयोजनवती लक्षणाका पनि उपादान लक्षणा र

लक्षणलक्षणा गरी दुई भेद हुन्छन् भने लक्षणलक्षणाका पनि सारोपा र साध्यवसाना गरी दुई उपभेद छन् । यसैगरी सारोपा र साध्यवसाना दुबैका शुद्धा र गौणी आदि भेदहरू देखा पर्दछन् (विश्वनाथ, सन् १९७०) ।

काव्यका लागि व्यञ्जना शक्तिको सबैभन्दा बढी महत्त्व दर्साइएको छ । यस शक्तिले अभिधा र लक्षणाले दिन नसकेको अर्थ प्रदान गर्ने सामर्थ्य राख्दछ । यसका वस्तुध्वनि, अलङ्कारध्वनि र रसध्वनिजस्ता भेदहरू हुन्छन् र कविताका लागि रसध्वनि नै सबैभन्दा उत्तम मानिन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्री आनन्दवर्धनले व्यञ्जना शक्तिलाई नै विशेष प्राथमिकता दिएका छन् (आनन्दवर्धन, सन् १९९७) । यसकै आधारमा ध्वनिकाव्यको विशाल आयाम तयार गरेका छन् किनभने व्यञ्जना शक्ति भनेकै अभिधा र लक्षणापछिको तेस्रो शक्ति हो । यसले दुबै शक्तिले दिन नसकेको अर्थबोध गराउँछ । यो शक्ति शब्द र अर्थ दुबैका तहमा रहन सक्छ र यसका शब्दबाट शाब्दी व्यञ्जना एवम् अर्थबाट आर्थी व्यञ्जना जस्ता भेदहरू देखापर्छन् । शाब्दी व्यञ्जनाका पनि अभिधामूला र लक्षणामूलाजस्ता दुई मुख्य भेदहरूहरू हुन्छन् भने आर्थी व्यञ्जनाका अनेक भेदहरू हुन्छन् (विश्वनाथ, सन् १९७०) ।

व्यञ्जना शक्तियुक्त काव्यिक रचनाको सिर्जनाका लागि विशिष्ट प्रतिभाको आवश्यकता पर्दछ । यसको पठनबोधका क्रममा पनि त्यस्तै विशिष्ट प्रतिभा नै चाहिन्छ । यस शक्तिले कवि र पाठकमा बौद्धिक क्षमताको समेत परीक्षण गर्ने भएकाले बौद्धिकताविना व्यञ्जनाधर्मी कविताको सिर्जना र बोध सम्भव हुँदैन । आचार्य राजशेखरले समेत व्यञ्जनाधर्मी कविता सिर्जनाका लागि कविमा कारयित्री र पाठकमा भावयित्री प्रतिभाको आवश्यकता औल्याएका छन् (भट्टराई, २०३१) । त्यस्तै अन्य कैयौं विद्वान्हरूले समेत यसै कुरालाई स्वीकार गरेका छन् (न्यौपाने, २०४९) । हो, वाच्यार्थ प्रस्तुत भएपछि मात्र व्यङ्ग्यार्थको प्रस्तुति हुनु, सिङ्गो वाक्य वा सिङ्गो पदबाट मात्र वाच्यार्थ व्यक्त हुनु तर व्यङ्ग्यार्थ चाहिँ एउटा वर्ण, शब्द वा पदांशबाट पनि व्यक्त हुनुले यसको फरक वैशिष्ट्य भल्किन्छ नै । व्यङ्ग्यार्थमा शब्द सौन्दर्य र अर्थ सौन्दर्य दुवैको सन्निवेश हुने भएकाले पनि यस्ता व्यञ्जनाधर्मी कविता वा काव्यहरू बढी स्वादिला र मिठा हुने गर्छन् (थापा, २०४७) । अतः प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा शब्दशक्तिको संयोजन र विशेषतः कविताभिन्न पाइने व्यञ्जनाधर्मिताबारे प्रकाश पारिन्छ ।

५. स्पर्श कवितासङ्ग्रहको कथ्य

कविको सिर्जनधर्मिताले स्पर्श गरेको काव्यनगरी वास्तवमै अनुपम हुन्छ । एकातिर अनुभूतिहरूको अजस्र स्रोत, अर्कातिर लालित्यपूर्ण शब्दहरूको साङ्गीतिक अनुगुञ्जन काव्यनगरीका आकर्षण मानिन्छन् । कतै यथार्थमा काल्पनिकताको स्पर्श त कतै काल्पनिकतामा यथार्थको स्पर्शले काव्यनगरीमा आरोह-अवरोहहरू सिर्जना हुन्छन् । कवि-प्रतिभाको सृष्टि सामर्थ्यले निर्माण गरेको अनुभूति र यथार्थमिश्रित नौलो नगरीभिन्न हृदय संवेद्यताको भङ्कारले हरेकलाई लोभ्याउँछ पनि । त्यसैले कविलाई शब्दशक्तिका माध्यमबाट अपूर्णतामा पूर्णता थप्ने र पूर्णतामा अपूर्णता औल्याउन सक्ने स्वयम्भूका रूपमा लिइन्छ । कविभिन्नको यही अनुभूति र अभिव्यक्ति सामर्थ्यकै कारण कविता वा काव्यहरू रुचिकर मात्र नभई लोककल्याणकारी र सन्देशमूलक हुने गर्छन् ।

कवि भास्कर भण्डारी (२०३५ : काठमाडौं) मूलतः यस्तै प्रकृतिका उदीयमान प्रतिभा हुन् । उनी पेसाले प्रविधिज्ञ मानिन्छन् । तर, उनीभित्र अन्तर्हृदयको स्पन्दनमा साहित्यिक ज्वारभाटा र खासगरी काव्यिक अनुगुञ्जनको सुमधुर सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । त्यसैले उनी स्पर्श (२०७७) कवितासङ्ग्रहका तिसओटा कवितामार्फत जीवनलाई नजिकबाट नियाल्न खोज्छन् । समकालीन परिघटनाहरूको काव्यिक अभिव्यक्ति दिन पुग्छन् । जहाँ निजी जीवनका अनुभूति र भोगाइका आधारमा वैश्विक मानवको जीवनबोध गरेभै देखिन्छन् अनि आफै आफ्नो धरातल र परिवेशबाट अनुप्राणीत हुन्छन् । देश, काल, धर्मसंस्कृति र समाजका परिधिहरूलाई स्पर्श गरिहेका हुन्छन् । उनका अनुभूतिहरूमा युगीन राष्ट्रियता, वैश्विक परिवेश तथा सामाजिक सांस्कृतिक तरङ्गहरूको स्पर्श भइरहेको जस्तो पाइन्छ ।

कविले खोजेका छन्- 'हराएको देश' । कहिले त्रिस्तान्डाको कुनामा, कहिले एटलान्टिकको बिचमा त कहिले अन्टार्टिकाको ध्रुवीयतामा । कहाँ कहाँ खोजेका छैनन्- बरमुडामा होस् कि न्युयोर्कमा । अस्तित्व नबाँचेको स्वदेशको खोजीले कविलाई राष्ट्रियताको दौडमा सहभागी गराएकै छ । तर, जब जब उनी स्वदेश यात्रामा निस्किएका छन् तब तब उनका अनुभूति र भोगाइहरूले निश्चय नै विकृति र विसङ्गतिका पुलिन्दाहरू पार गरेका छन् । हुन त कतिपय स्थानमा उनी मौन छन्- 'केवल मौन' । चाहे मुलुकमा प्रजातन्त्र नै किन नआओस् । प्रजातन्त्रमा देखिएको नेतातन्त्रात्मक नाटकीयतालाई पागल पथिक त के सन्तानवती आमाको समेत वीभत्स हाँसोले गिज्याएको कुरा उनलाई थाहा छ । त्यसैले पनि उनी केवल मौन छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने मुलुकको राजनीतिक परिदृश्यचाहिँ 'अर्कै अजिब पिण्ड'जस्तै बनेको छ । जहाँ स्याल र व्वाँसाहरूको लुछ्याचुँडीले क्रान्तिलाई दिग्भ्रमित तुल्याइरहेको पाइन्छ । आपसी लुछ्याचुँडीबाट आफ्नै सर्वनाश हुनुसिबाय केही बाँकी रहँदैन । अन्ततः अरुसँग हारगुहार माग्नुको विकल्पबाहेक के नै रहन्छ र ! कविले सुनिरहेका छन्- एउटै आवाज र त्यो पनि अत्यन्त मार्मिक आवाज 'मेरो आस्था बचाइदेऊ' । परनिर्भरता र लाछीपनको विद्रूप चित्कार हो यो । विदेशीलाई गुहारेर गीता, बुद्ध र मन्दिरप्रतिको आस्थालाई समेत जोगाइदिनुपर्ने रे ! कसले जोगाउला र ! नेतृत्वमा निरन्तर कलह र लाछीपन अनि वीर गोर्खालीको बाध्यात्मक परिस्थिति । वीर गोर्खालीको 'बिकेको रगत'लाई फिर्ता ल्याउने र बिक्न नदिने समय कहिले आउला खै !

यस्ता विकृतिविसङ्गतिका स्वरूपहरू पनि अनन्त छन् । अभै 'मृतात्मा चिराग'को प्रवृत्ति कायमै छ । अरुलाई शोषण वा अत्याचार गरेर आफू प्रतिष्ठित हुने प्रवृत्ति रोकिएको छैन । यस्तो 'राजमार्ग' बनेको छ कि अरुलाई लुट्दै ऐस गर्दै वा रिबन काट्दै भिडभाडमा सान देखाउनेहरूको प्रतिस्पर्धा चलेको छ । 'अष्टावक्र' प्रवृत्ति मौलाउँदो छ । कुरूप विद्रूपताले चरम सीमा पार गरिसकेको छ । यस्तै प्रवृत्तिका कारण 'ऊ मच्यो' । अल्लोपन र ऐयासिताले बचाउन सकेन । बाँचिरहे पनि मरेतुल्य छ । अझ धर्मका ठेकेदारहरूको 'अनौठो धर्म'ले पिरोलिरहेको छ । छोइछिटो र बलिप्रथाबाट मानवता र अहिंसाका द्वारहरू बन्द छन् ।

जीवनचर्याको वैयक्तिकता सृष्टिचक्रको प्राकृतिक गुण हो । कविका व्यक्तिगत जीवनका मोडहरू हुन्छन्, अनुभूति र भोगाइहरू हुन्छन् । मानौं भास्करका किरणभै बादलभित्र र बाहिरका प्रभावहरू हुन्छन् । त्यस्तै यहाँ पनि कवि भास्करका आफ्नै सांसारिक गतिविधि र आन्तरिक

अनुभूतिहरू छचल्किएका छन् । उनी भन्छन्- 'रुँदा रुँदै हाँसिदिन्छु' । सामान्यतया रुनु र हाँस्नु विपरीतधर्मी प्रक्रिया वा दृष्टिकोण हुन् । तर, कविको लोकोत्तर चिन्तन र जीवनशैलीले रुवाइभिन्न हाँसाइलाई आत्मसात् गर्न सक्छ । अँध्यारोलाई उज्यालोका रूपमा लिन सक्छ । आकाशमा देखिएको इन्द्रधनुषभैँ अथवा प्रेमीयुगलका नयन स्पन्दनभैँ हाँसो र आँसुलाई ग्रहण गर्न सक्छ । यति हुँदा हुँदै पनि सांसारिक जीवन यात्राको सफलताका लागि बुभुपुर्ने कुरा भनेको- 'शरणबिना केही छैन' । अर्थात्, शान्त मनद्वारा गरिने त्याग र समर्पण नै शरणको उपयुक्त पद्धति हो र जीवनको सही दिशा हो । त्यसैले पनि कवि निर्धक्क रूपमा आह्वान गर्छन्- 'आउनुहोस् शान्त संसार बनाऊँ' । हो पनि, उदात्त परिकल्पनाले भरिएको वास्तविक संसारमा वैश्विक एकता र पूर्णताबाहेक केही छैन । दुःख, शोषण र युद्धरहित भूराजनीतिक रेखाविहीन विश्व ।

भरसक समस्याविहीन सुन्दर जीवनशैलीलाई आत्मसात् गर्नु मानवीय उपलब्धि हो । हुन त मानवीय कमजोरीहरू नै समस्याका उपज हुने गर्छन् । संसारमा त्यत्तिकै 'मृत्युको भतेर' लाग्ने गरेको छैन । स्वार्थीपनकै कारण नरपिचाश बनेको मानिसले भोजभतेरका लागि मृत्युको उत्सवमा भतेर लगाइरहेको छ । प्रकृतिमाथिको अतिक्रमणलाई उत्सवका रूपमा लिइरहेको छ । जब कि प्रकृति जीवन हो । प्रकृतिकै काखमा सुन्दर जीवनको प्रतिच्छाया छ । कविले प्रकृतिको मानवीय सम्बन्धलाई मनन गरेरै 'गुलाब'को सामीप्य रोजेका छन् । अनि गुलाबको मुस्कुराहटमा जीवनसौन्दर्यको बोध गरेका छन् । जीवन हाँसेरै बिताउने प्रक्रिया भएकाले पनि उनले समुद्रबाट हाँसिलो मुहारका लागि प्रेरणा लिएका छन् । उनी भन्छन्- 'समुद्र रुनु हुँदैन' । हो, धर्ती र आकाश मात्र हैन छिया छिया भएको पृथ्वीलाई शान्त पार्ने समुद्रले पनि रुनै हुँदैन । बरु जीवनलाई प्रेमिल तुल्याउन सक्नुपर्छ । 'अविश्वासको छाल' हटाउनुपर्छ । प्रियतमासित पनि शङ्काउपशङ्का भन्दा मिलनप्रतिको अनुराग बढाउनुपर्छ । बरु भन्न सक्नुपर्छ- 'आज हो दिन तिम्रो' । हाँसोलाई निरन्तरता दिँदै उल्लासपूर्ण क्षणको अपेक्षा गर्नुपर्छ । 'ललिता लतिका'को प्राकृतिक मनोहारितमा डुब्न सक्नुपर्छ । डाँडापारिको गाउँमा पाइने सुन्दरताको मोहनीलाई वरण गर्न सक्नुपर्छ । तर, अत्यन्त सुन्दरताका नाममा वा भ्रमपूर्ण 'अद्भुत'का पछि लागेर सीताभैँ हरणमा पर्नु हुँदैन । जीवनबोधको यही क्षण नै सबैका लागि कल्याणकारी र श्रेयस्कर मानिन्छ । जहाँ प्रेमिलताको स्पर्श छ; भोग्य र भोग्याविचको सन्तुलन छ; हावा र सागरभैँ शाश्वत सम्बन्ध छ र नाफाघाटाको गणितीय मूल्याङ्कन छैन त्यहीँ समस्याविहीन सुन्दर जीवनशैलीको सार्थकता छ ।

यस्तै *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा पाइने उदात्त चिन्तन, दार्शनिकता, राष्ट्रियता र वैयक्तिक अनुभूतिहरूलाई शब्दशक्तिकै आधारमा बुझ्न सकिन्छ । कविताहरू धेरैजसो व्यञ्जनाधर्मी नै भए पनि यहाँ तीनओटै शब्दशक्तिका सापेक्षतामा विश्लेषण गरिन्छ ।

६. स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा अभिधा शक्ति

कवि भास्कर भण्डारीले *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहभित्र सङ्कलित धेरैजसो कविताहरूमा जीवनसापेक्ष दृष्टान्तहरू नै प्रस्तुत गरेका छन् । जीवनबोधको गहिराइलाई स्पर्श गर्ने सञ्चेनामूलक अभिव्यक्ति दिएका छन् । जीवन सफलताका दार्शनिक भिल्का र अनुभवकेन्द्री तरङ्गहरू सम्प्रेषण गरेका छन् । ज्ञान र अज्ञानका विचको द्वन्द्वात्मकतालाई प्रतिबिम्बित गर्ने रूपरेखा तयार पारेका छन् । उनका विचारमा 'भ्रम' एउटा वास्तविक यथार्थ हो । ब्रह्माण्डमा निश्चितता र अनिश्चितताका विच

भ्रमको लेपन हुन्छ । जहाँ अनिश्चितता छ त्यहाँ स्वतः निश्चितता छ । जहाँ निरन्तरता छ त्यहाँ क्रमभङ्गता पनि छ । अनिश्चितता र निरन्तरताभित्रको भ्रमपूर्ण यथार्थ नै ब्रह्माण्ड र जीवनचक्रका सार्वकालिक विषय हुन् । अनिश्चित नै निश्चित भएकाले ब्रह्माण्ड र जीवनचक्रलाई अनिश्चितताको स्पर्शबाट अलग्याउन सकिँदैन । समको 'नियमित आकस्मिकता'मूलक चेतभैँ भास्करका कवितामा विद्यमान 'अनिश्चितताको निश्चिता'मूलक चेतले ब्रह्माण्ड र जीवनचक्रको रहस्यलाई उदबोधन गरेको छ । यस्ता विषयलाई प्रस्ट पार्ने क्रममा छिटपुट रूपमा अन्य शब्दशक्तिको प्रयोग भएको पाइए पनि सोभो अर्थमा केही हदसम्म अभिधा शक्तिकै प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

मानौं म छु र सबै छ
म छैन केही छैन
जे जे भए पनि
अरूले जे जे भने पनि
मलाई मात्र सत्य थाहा छ
यो संसारमा
अनिश्चितता नै निश्चित छ
अरू सबै अनिश्चित । (भ्रम)

यी पङ्क्तिहरूमा अभिधा शक्तिबाटै कविताको अर्थबोध हुन्छ । यस्तो विरोधाभासपूर्ण भनाइमा दार्शनिकता लुकेको हुनाले अर्थबोधका लागि दर्शनका आधारहरूलाई चाहिँ आत्मसात् गर्नुपर्छ । त्यस्तै कविले शान्त संसार बनाउने परिकल्पना गर्दै सबैलाई मानवतामा मिल्न आग्रह गरेका छन् । त्यस क्रममा व्यक्त पङ्क्तिहरू पनि अभिधार्थकै सापेक्षतामा व्याख्या गर्न योग्य देखिन्छन् । जस्तै :

आउनुहोस् !
मानवतामा सबै मिलाइदिऊँ
भूमण्डलीकरण साम्राज्यवादी नबनाऊँ
तपाईं ठुलो म सानो छैन
म ठुलो तपाईं सानो पनि होइन । (आउनुहोस् शान्त संसार बनाऊँ)

उदात्त परिकल्पनाले भरिएको वास्तविक संसारमा वैश्विक एकता र पूर्णताबाहेक केही छैन । दुःख, शोषण र युद्धरहित भूराजनीतिक रेखाविहीन विश्वनिर्माणमा जुटनुबाहेक कुनै विकल्प पनि छैन । यस्तै महत्तम वैयक्तिक दृष्टिकोणमा आधारित यी कवितांशहरू अभिधाकै तात्पर्यमा पनि उपयुक्तभैँ देखिन्छन् । तर, सबै दार्शनिक तथा वैयक्तिक मूल्य र मान्यताहरूलाई कविताभित्र अभिधार्थकै तहबाट मात्र बुझ्न चाहिँ सकिँदैन । जस्तै :

जीवनको आरम्भ हो यात्रा
शून्यपश्चात्को असङ्ख्य गणना हो यात्रा
अनि
जीवनको सारांश हो यात्रा
मृत्युपश्चात् शून्यताको वास हो यात्रा । (यात्रा)

यहाँ यात्रा शब्दले केवल भ्रमण गर्ने अभिधार्थलाई मात्र संवहन गरेको छैन अपि तु जीवनको आरम्भ, गणना, सारांश र शून्यताजस्ता लक्ष्यार्थले समेत बोध गराउन नसक्ने अर्थलाई द्योतन गरेको छ । त्यस्तो अवस्थामा अन्य शक्तिको सहयोग अपेक्षित हुन्छ । यस किसिमले स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा अभिधाका छिटपुट उदाहरणहरू पाइन्छन् र धेरैजसोमा व्यञ्जनाधर्मिता नै देखिन्छ ।

७. स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा लक्षणा शक्ति

अभिधापछिको दोस्रो अर्थात् मुख्यार्थबाधा र त्यसैसँग सम्बन्धित अर्थमा आधारित लक्षणा शक्तिका दृष्टिले हेर्दा पनि यस स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा केही छिटपुट प्रयोगहरू देखिन्छन् । यस्ता प्रयोगहरूमा व्यञ्जनाधर्मिताको समेत गहिरो प्रभाव पाइन्छ । जस्तै :

कस्तो अनौठो
सिंहले सिनो खाइरहेछ
ब्बाँसा र स्यालको लुछ्याचुँडी छ
यहाँ हरेक मान्छे सिनो बनेको छ
प्रतिकार नगर्ने आत्मारहित सिनो
यस्तै नाटक
सिंहदरवारमा छ
चारैतिर कोलाहल छ
त्यहाँ पनि सिनोकै लुछ्याचुँडी रहेछ
आत्मारहित सिनो । (अकैँ अजिब पिण्ड)

यीहरफहरूमा अभिधाभन्दा अलि परको लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको संयुक्त उपस्थिति देखिन्छ । सिंह, ब्बाँसो, स्याल, सिंहदरवार आदि शब्दहरूले अभिधार्थलाई भन्दा लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थलाई वहन गरेका छन् । त्यस्तै अन्य कवितांशहरूमा पनि लक्षणा शक्तिका माध्यमबाट अर्थबोध हुने अवस्था देखिन्छ, नै । जस्तै :

रौद्र नदी उर्ली उर्ली
कञ्चन खोला छुल्लुल तलतल
लमतन्न गरा समतन्न चौरी
मिलाएर कोरेका बारी करेसी
टक्क अडी प्रकृति कमाल
लहरी लहरी सुन्दर कमल
स्निग्ध चञ्चल प्रेमको मूल । (ललिता लतिका)

प्रकृतिको मानवीकरणका क्रममा यहाँ अभिधार्थभन्दा लक्ष्यार्थको गहिराइ उल्लेखनीय हुन आउन्छ । सजीव सौन्दर्यको हेतुका रूपमा प्रकृतिको जुन भूमिका छ त्यसको गहिरो प्रभावबाट मानव जीवनको सम्बन्ध गाँसिएको कुरालाई लक्ष्यार्थबाटै बोध गर्न सकिन्छ । यस्ता अन्य उदाहरणहरू पनि

प्रशस्त पाइन्छन् नै । कविताको सौन्दर्य पनि यस्तै लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिका माध्यमबाट मुखरित हुँदै गएको छ ।

८. स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा व्यञ्जना शक्ति

स्पर्श कवितासङ्ग्रहको गरिमा भनेकै प्रायः हरेकजसो कविताभिन्न व्यञ्जना शक्तिको पर्याप्त सञ्चरण पाइनु हो । चाहे, दार्शनिक चिन्तनमा आधारित कविताहरू हुन् वा समकालीन परिवेश, राष्ट्रियता र वैयक्तिक स्वप्निल अनुभूतिकेन्द्री कविता नै किन नहुन् सबैमा व्यङ्ग्यार्थको लेपन पाइन्छ । यहाँसम्म कि उनी 'आत्मा र परमात्मा'को विषयलाई समेत यस्तै दार्शनिक धरातलमा स्पर्श गर्छन् । ब्रह्माण्डमा व्यक्तिले निजत्वलाई सर्वोपरि ठान्ने गरेको बताउँछन् । आफू एउटा पूर्ण सत्ता हो र आफूजस्तो अर्को हुँदैन भन्ने भ्रमको वास्तवता दर्साउँछन् । आफूलाई जस्तो सुखदुःख अरुमा पनि हुन सक्छ भन्ने चेतनाको अभाव औँल्याउँछन् । पर व्यक्तिभिन्नको चेतलाई बुझ्न नसक्ने प्रवृत्तिस्वरूप आत्मा र परमात्माको अन्तरले स्थान पाएको स्वीकार गर्छन् । वास्तवमा सत्यबोधको अभावले सधैं आत्मा र परमात्माका बिचको अन्तर कायम रहँदै आएको भन्ने दार्शनिक चिन्तनलाई अधि सार्छन् । यस्तै सन्दर्भलाई उनले व्यञ्जना शक्तिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् :

मैले मारेर उसको आत्मा

पाएँ परमात्माको लास

मेरो हत्या

उसको आत्माको हत्या

भेटें ईश्वरकै लास । (आत्मा र परमात्मा)

अभिधार्थमा आत्माको अमरता बताइन्छ तर यहाँ व्यञ्जना शक्तिले त्यसलाई पनि मार्न सक्ने अर्थ प्रदान गरेको छ । साथै, अमर परमात्माको लास पाइएको जस्तो अभिधा र लक्षणाले स्पर्श गर्न नसक्ने अर्थ पनि प्रस्तुत गरिएको छ । अनि दार्शनिकताको चास्नीमा आफ्नो हत्यालाई उसको आत्माको हत्या र ईश्वरको लास भेटिएको प्रसङ्गसँग गाँसिएको छ । यसरी विभन्न सीमातीत अर्थहरूलाई सम्प्रेषण गर्नका लागि व्यञ्जना शक्तिको उपयोग गरिएको प्रस्ट देखिन्छ । त्यस्तै अर्को एउटा सन्दर्भ छ जहाँ दार्शनिकताकै पुटमा केवल व्यञ्जना शक्तिका माध्यमबाट मात्र अर्थ प्रकाशन गर्न सकिन्छ :

ऊ स्वयं प्रकृति हो

शून्यता र रिक्तता हो

यही रिक्तताबाट केही लिएर

बिस्तारै बिस्तारै सम्पूर्ण रित्तिन्छौं

अन्ततः यसैमा समाहित प्रकृति हो

सृष्टि नै माध्य र माध्यम हो । (सृष्टि नै माध्य र माध्यम)

रिक्तताको अभिधार्थ हो- शून्यता वा अभाव तर यस कवितांशमा रिक्तताबाटै केही लिएर पुनः सम्पूर्ण रित्तिने कुरा बुझ्न व्यञ्जना शक्तिकै देन मानिन्छ । वास्तवमा कवि भास्कर भण्डारीका 'स्पर्श' कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित धेरैजसो गद्यकविताहरू सरल भईकन पनि व्यञ्जनाधर्मी नै छन् । सजह र संवेद्य भईकन पनि आलङ्कारिक वा बिम्बप्रतीकात्मक छन् । जीवनमुखी र युगबोधी भईकन पनि

दार्शनिक गहिराइलाई स्पर्श गर्ने किसिमका रसभावयुक्त छन् । उदाहरणका लागि अभै केही व्यञ्जनाधर्मी कवितांशलाई हेर्न सकिन्छ :

न्यूयोर्कको बजारमा
व्यापारीको दाम्लोमा जकडिएर
आफ्नो लिलामी दाम सुन्दै
कता कता टोलाएको
अस्मिता हराएको
लिङ्कनको प्रतीक्षारत
मेरो देश । (हराएको देश)

XXX

दानवले मानव खानु
दिति-अदितिको युद्ध हो
तिम्रो मृत्यु उसको जीवन हो
तिम्रो इतिहास ऊ बनाउनेछ
तिमी मरिदेऊ
ऊ बाँच्छ । (मृत आत्मा चिराग)

XXX

बराहको चोंसो
डुङ्गुर सुँघ्ने
गन्धमा पसेर
सुगन्धको अर्थ बुझ्ने
तर्कको विनिर्माणले
पृथ्वी उचाल्ने
बराहको चोंसो
अष्टावक्र । (अष्टावक्र)

उपर्युक्त किसिमका व्यञ्जनाधर्मी कवितांशहरूले कविभिन्नको कवित्वलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् । आफ्नो देशको बेहाल अवस्थालाई ध्वन्यात्मक ढङ्गबाट मुखरित गरेका छन् । कति मिठो व्यञ्जनाधर्मिता छ- अस्मिता हराएको लिङ्कनको प्रतीक्षारत मेरो देश । त्यस्तै 'तिमी र ऊ' अनि 'तिम्रो मृत्यु र उसको जीवन'का विचको ध्वन्यात्मक परिधिभित्र वैश्विक मानवीय होडबाजी वा प्रतिस्पर्धात्मक प्रवृत्ति छुटाछुल्ल भएर पोखिंदै गएको छ । अथवा भनू बराहको चोंसोसँगै गाँसिएर पृथ्वी उचाल्ने अष्टावक्रिय पद्धतिमा पाइने ध्वन्यात्मकताले कवित्वको उचाइलाई स्पर्श गरेको छ ।

त्यस्तै आलङ्कारिक सौन्दर्य वा बिम्बप्रतीकात्मकतालाई वहन गर्ने केही रसध्वन्यात्मक र आलङ्कारध्वनिकेन्द्री उदाहरणहरूलाई पनि हेर्न सकिन्छ :

हावाको त्यो भोक्कासँगै
नाच्छे नाच कस्तो कस्तो
बगैँचामा उफ्रिएको
कुनै मृगशावकजस्तो (गुलाब)

×××

यो आवेगलाई हवनकुण्ड बनाएर
अविश्वासको विषलाई जलाइदिन्छु । (अविश्वासको छाल)

स्वाभाविक प्रकृतिका अलङ्करणहरूमा सुनभिन्न पनि सुगन्ध भर्न सक्ने सामर्थ्य रहन्छ । काव्यसौन्दर्यलाई हृदयसंवेद्य बनाउने जादुगरी रहन्छ । त्यसैले, काव्यिक सफलताका लागि अनायास रूपमा अलङ्कणको चमत्कृति अपरिहार्य हुन्छ । यसलाई अलङ्कारध्वतिका रूपमा पनि लिइन्छ । उल्लिखित पङ्क्तिहरूमा मृगशावक, नाटक, ब्वाँसो, मन्त्री, स्याल, हवनकुण्ड, ब्रह्माण्ड रोकित्नु र चलनुजस्ता पदपदावलीले प्रस्तुत गर्ने अलङ्करण चमत्कृति वा बिम्बप्रतीकात्मकताले निश्चय पनि ध्वान्यात्मक उचाइलाई नै स्पर्श गरेका छन् ।

त्यसैगरी रसभावादिलाई स्पर्श गर्ने केही आलङ्कारध्वनिमूलक कवितांशरु पनि यसप्रकार छन् :

जब मनभिन्न आशाको त्यान्द्रो
पुनः जीवित हुन्छ
कालो बादलको वरिपरि
सेतो चाँदीको घेरो पनि देखिन्छ
सन्दिग्ध मुटु पनि
ओठ बाहिर मुस्काएको देखिन्छ
पत्थर भित्रबाट पनि
पानी रसाएको देखिन्छ
निराशाभिन्न कतै
आशाले चियाइरहेको देखिन्छ । (मन)

×××

म

एक सिङ्गो कथा
आमाको कल्पनामा
प्रेम वात्सल्यको भावनामा
राष्ट्र त्यागेको शरणार्थीभैँ
आफ्नो अस्तित्वको खोजमा
नेपालीको छोराप्रति
कसैको सहृदयतामा

स्वयंवादको रिक्ततामा

सृजनारहित बनेर

पेटीमा लडिरहेँछु । (म एक सिङ्गो कथा)

उल्लिखित कवितांशहरूले कतै रतिरागात्मकता, कतै समता र कतै वात्सल्यजस्ता रसभावात्मक मनोदशालाई ध्वन्यात्मक ढङ्गबाट स्पर्श गरेका छन् । यसरी विभिन्न मनोदशासँग गाँसिएका शृङ्गार, शान्त र वात्सल्यजस्ता आनन्दप्रद अनुभूतिहरूलाई संवहन गराउन सक्ने व्यञ्जनाधर्मी कवित्वशिल्प आफैमा उदाहरणीय हुन आउँछ । अतः भास्करभित्रको कवित्वचेतले काव्यिक उचाइलाई स्पर्श गर्ने प्रकृतिका विभिन्न साहित्यिक अवयवहरूका माध्यमबाट पर्याप्त मात्रामा आस लाग्दा भिल्काहरू छरिरहेको प्रस्ट हुन्छ । हरेक भिल्काहरूमा शब्दशक्तिका तीनभेदमध्ये लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिको गहिरो प्रभाव देखिन्छ ।

९. निष्कर्ष

भास्कर भण्डारी मूलतः लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिको आडमा कविताहरू लेख्ने बहुआमामिक प्रतिमा हुन् । उनी दार्शनिक चेत भएका राष्ट्रवादी युवाकवि हुन् । उनका कविताहरूमा कर्मवादी जीवन दर्शनको आन्तरिक सम्पुट पाइन्छ । र, राष्ट्रवादी चेतका साथै मानवीय समताको चाहना पनि पाइन्छ । उनी भावुक किसिमबाट असमानता, अन्याय, बेथिति र विसङ्गतिप्रति विद्रोह गर्न रुचाउँछन् । त्यसैले, हिमनदीभै मन्द गतिमा प्रवाहित हुने उनका विचारहरूमा नजानिदो किसिमबाट आशावादिता, प्रेमिल तरलता र विद्रोहात्मक चेतको पनि प्रभाव देखिन्छ । केही अपवादलाई छोडेर हेर्ने हो भने उनको स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा व्यञ्जनाधर्मिकताकै कारण प्रस्ट विचारहरू सम्प्रेषित भएका छन्।

सन्दर्भसूची

आनन्दवर्धन (सन् १९९७) *ध्वन्यालोक*, (लोचनटीकासहित), वाराणसी : जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त, चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस ।

जगन्नाथ (सन् १८८८), *रसगंगाधर*, मुम्बई : जावजी दादाजी ।

थापा, हिमांशु (२०४७) *साहित्य परिचय*, (ते.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

निरौला, लेखप्रसाद (२०७३) *साहित्य सिद्धान्त र नेपाली समालोचना*, काठमाडौँ : जानुका भण्डारी ।

न्यौपाने, टड्कप्रसाद (२०४९), *साहित्यको रूपरेखा*, (द्वि.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३१), *पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त*, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. ।

मम्मट (सन् १९८९), *काव्यप्रकाश*, (सम्पा. श्रीनिवास शास्त्री), (द.सं.), मेरठ : साहित्य भण्डार ।

भण्डारी, भास्कर (२०७७) *स्पर्श* (कवितासङ्ग्रह), काठमाडौँ : दायित्व वाङ्मय प्रतिष्ठान नेपाल ।

विश्वनाथ (सन् १९७०), *साहित्यदर्पण*, (सम्पा.सत्यव्रत सिंह), (ते.सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।